

جايگاه صنعت تضمين در شعر عبدالرازق فاني

پوهنيار خالد نظامي^۱، پوهنمل شفيق الله خراساني^۲

^۱ديپارتمنت فارسي دري، پوهنځي تعليم و تربيه، پوهنتون نورستان، پارون، افغانستان
^۲ديپارتمنت فارسي دري، پوهنځي زبان و ادبيات، پوهنتون ننگرهار، جلال آباد، افغانستان

ایمیل: khalidnazame@gmail.com

چکیده

تضمین آن است که شاعر، مصراع، بیت یا ابیاتی از شاعر دیگری را در اثر خود جای دهد. این تحقیق به بررسی این صنعت ادبی در شعر رازق فانی، پرداخته است. روش این تحقیق توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای بوده و به هدف شناسایی و استخراج ابیات تضمین شده در دیوان رازق فانی و واکاوی انگیزه‌ها و اهداف وی از به‌کارگیری این اشعار انجام شده است. این تحقیق در شناسایی بهتر شعر معاصر افغانستان و استفاده در زیبایی‌شناسی شعر، ارزش و اهمیت زیادی دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که رازق فانی از سیزده شاعر کلاسیک و معاصر فارسی‌زبان تضمین گرفته است که در این میان، سهم مولانا جلال‌الدین محمد بلخی برجستگی ویژه‌ای دارد. فانی عمدتاً با دو هدف اصلی از این صنعت بهره برده است: نخست، تأکید و اثربخشی بیشتر به باور و اندیشه خود و دوم، ایجاد همفکری، همحالی و گفت‌وگوی ادبی با شاعران پیشین و معاصر.

واژه‌های کلیدی: بینامتنیت؛ تأثیرپذیری؛ رازق فانی؛ شعر معاصر افغانستان؛ صنعت تضمین

The Status of the Tazmin (Incorporation) Art in the Poetry of Razeq Fani

Khalid Nizami^{1*}, Shafiqullah Khorasani²

¹Department of Dari Persian, Faculty of Education, Nuristan University, Parun /Nuristan, Afghanistan

²Department of Dari Persian, Faculty Language and Literature, Nangarhar, Afghanistan

Email: khalidnazame@gmail.com

Abstract

T Tazmin (Literary Incorporation) is a technique in which a poet incorporates a hemistich, a couplet, or verses from another poet into their own work. This research examines this literary device in the poetry of Raziq Fani. The methodology of this study is descriptive-analytical, based on library resources, and aims to identify and extract incorporated verses in Raziq Fani's Divan, while analyzing his motivations and objectives for using these poems. This research holds significant importance in better understanding contemporary poetry Afghanistan and its application in poetic aesthetics. Findings indicate that Raziq Fani has incorporated works from thirteen classical and contemporary Persian-language poets, among whom Mawlana Jalaluddin Mohammad Balkhi holds a particularly prominent position. Fani primarily utilized this technique for two main purposes: first, to emphasize and enhance the impact of his own beliefs and thoughts; and second, to create intellectual synergy, solidarity, and a literary dialogue with past and contemporary poets.

Keywords Contemporary Poetry Afghanistan; Influence; Intertextuality; Raziq Fani; Tazmin (Literary

ارجاع: نظامی، خ. و خراسانی، ش. (۱۴۰۴). جایگاه صنعت تضمین در شعر عبدالرازق فانی. ژورنال علمی-تحقیقی

علوم اجتماعي- پوهنتون کابل ۸(۴). ۲۲۴-۱۹۹. <https://doi.org/10.62810/jss.v8i4.430>

مقدمه

تضمین آن است که گوینده‌ای به مناسبت، مصراع یا بیت و گاه ابیاتی از شاعری دیگر را در اثر خود بیاورد. بهتر است تضمین کننده، نام گوینده‌ای که سروده او را تضمین کرده آشکارا یا به صورت کنایه بیاورد تا معلوم شود شعر تضمین شده از کیست... صائب، غزلی با مطلع: دعوی عشق ز هر بوالهوسی می‌آید/ دست بر سر زدن از هر مگسی می‌آید سروده و در پایان، مصراعی از حافظ را بدین سان تضمین نموده است: صائب این، آن غزل حافظ شیرین سخن است/ «مژده ای دل که مسیحا نفسی می‌آید» (صادقیان، ۱۳۷۹، صص ۱۵۶-۱۵۷).

رازق فانی (۱۳۲۲-۱۳۸۷) از شاعران نام‌دار معاصر زبان فارسی دری در حوزه افغانستان است. از وی اشعار زیادی به‌جا مانده و در آن‌ها، کاربرد تضمین به گونه چشم‌گیر دیده می‌شود. مجموع اشعار تضمین شده در سروده‌های فانی، ۴۰ بیت، ۱۰ مصراع و یک شعر آزاد است که تقریباً نیمی از آن‌ها، سروده‌های مولاناست و این می‌رساند که رازق فانی شدیداً از اندیشه مولانا متأثر بوده است. در اشعار فانی، تضمین از تمام گونه‌ها، مصرح، مبهم، کلی و جزئی را می‌توان دید و هریک در جای خود قابل بررسی است. این تحقیق برای پاسخیابی به این پرسش اصلی انجام شده که:

صنعت ادبی تضمین چه جایگاهی در شعر فانی دارد؟

و پرسش‌های فرعی زیر را دربرمی‌گیرد:

۱. رازق فانی اشعار کدام شاعران را تضمین کرده است؟

۲. آیا فانی در اشعار به تضمین گرفته، تصرفی کرده است؟

۳. منظور فانی از به کارگیری تضمین چه بوده است؟

هدف اصلی این تحقیق، مشخص شدن جایگاه صنعت ادبی تضمین در شعر فانی است و شامل اهداف فرعی زیر می‌شود:

۱. مشخص شدن بیت‌های تضمین شده و شاعران آن‌ها،

۲. واضح شدن این موضوع که فانی در بیت‌های به تضمین گرفته تغییر آورده یا نه، و

۳. دریافت منظور رازق فانی از به کارگیری تضمین.

تا آن‌جا که نگارنده دیده است در مورد تضمین در شعر رازق فانی تا اکنون تحقیقی صورت نگرفته و این مقاله، نخستین اثر در این موضوع است و اما در مورد تضمین در حوزه زبان فارسی دری کارهایی انجام شده است و شماری از آن‌ها که در دسترس نگارنده قرار گرفته، معرفی می‌شوند: تضمین و

گونه‌های آن در غزلیات فیض کاشانی (پاییز و زمستان ۱۳۹۷) عنوان مقاله‌ای است که به قلم غلام‌حسین خمّر، حبیب جدیدالاسلامی و مصطفی سالاری به نگارش درآمده است. نویسندگان مقاله، تضمین‌هایی را که ملا محسن فیض کاشانی، نویسنده و شاعر سده یازدهم هجری به کار برده است، بررسی کرده‌اند (خمّر، جدیدالاسلامی و دیگران، ۱۳۹۷). مقاله دیگری که در مورد تضمین نگاشته شده، بررسی و مقایسه مصرع‌های تضمینی حافظ از دیگر شاعران است که در ۱۳۹۵ خ. به قلم علی حیدری، محمد رضا حسنی جلیلیان و مهدی گراوند به چاپ رسیده است. نویسندگان در این مقاله، مصراع‌هایی را که حافظ از شاعران دیگر تضمین کرده، تحلیل کرده‌اند (حیدری، حسنی جلیلیان و دیگران، ۱۳۹۵). بعضی تضمین‌های حافظ (حمل ۱۳۲۴) عنوان مقاله دیگری است که به قلم محمد قزوینی، نویسنده مقاله به این باور است که اقتباس تضمینات فارسی مورد ندارد، زیرا که اقتباس عبارت است از درج آیات قرآن یا احادیث و هردوی این‌ها عربی است (قزوینی، ۱۳۲۴، ص ۶۰). آقای قزوینی در مقاله خود به بررسی بیت‌هایی پرداخته است که حافظ از دیگران تضمین کرده است (قزوینی، ۱۳۲۴). بررسی شیوه‌های تعالی بخشی شعر در تضمین‌های حافظ از دیگران براساس دیدگاه تی.اس. الیوت نسبت به تقلید (۱۴۰۴) عنوان مقاله‌ای است که توسط حسین پور قاسمیان نوشته شده است. نویسنده به این نتیجه رسیده است که حافظ شعر دیگران را تعالی بخشیده و با احساسی متفاوت ممزوج کرده است و نتیجه گرفته است که حافظ معانی متفاوتی به اشعار عاریت گرفته شده بخشیده و از صنایع ادبی متفاوت با آثار عاریتی استفاده نموده است (قاسمیان، ۱۴۰۴، ص ۷۳). یکی از تحقیق‌های دیگری که در این مورد انجام شده، مقاله‌ای است با عنوان شگردها و فنون زبانی و بلاغی تضمین شعر فارسی در کتاب کلیله و دمنه که توسط یحیی کاردرگر و اکبر گلایبان در تابستان ۱۳۹۸ خ. به چاپ رسیده است. نویسندگان با بررسی کتاب کلیله و دمنه این نتیجه رسیده‌اند که بیش از ۷۰ درصد ابیات تضمین شده از میان قصاید فارسی‌گزینش شده است و تغییرات زبانی ایجاد شده در ابیات تضمینی، نسبت به دیوان شاعران، می‌تواند معلول دلایلی چون تفاوت نسخ، بی‌دقتی کاتبان، ایجاد هماهنگی با نثر یا نقل اشعار از حافظه نویسنده بدون مراجعه به دواوین شعرا باشد (کاردرگر و گلایبان، ۱۳۹۸، ص ۱۴۱). از این‌که تضمین از آرایه‌های پرکاربرد در شعر فارسی است و رازق فانی هم از جمله شاعران نام‌دار معاصر کشور و تا هنوز تحقیقی در این موضوع انجام نشده، بناءً نگارنده مصمم شد که برای رفع این خللاگام بردارد.

این تحقیق در عرصه شناسایی بهتر شعر معاصر افغانستان و به ویژه در حوزه زیبایی‌شناسی از اهمیت زیادی برخوردار است و نتایج آن می‌تواند در حوزه دانش بدیع و شعرپژوهی کاربردی باشد.

روش تحقیق

این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع کتابخانه‌بی انجام شده است. جامعه آماری تحقیق، تمام اشعار رازق فانی را دربر می‌گیرد و برای این که بی‌تی از یادداشت‌برداری به دور نماند، تمام اشعار فانی مطالعه دقیق شده و بیت‌های تضمین شده یادداشت‌برداری شده‌اند. از این که بیت‌های تضمین شده از خود فانی نیستند و از شاعران دیگر گرفته شده‌اند، بناءً به دلیل این که اصل بیت‌ها به گونه دقیق بررسی و مشابهت‌ها و تفاوت‌های موجود مشخص شوند، دیوان یا مجموعه شعری آن‌ها هم مورد مطالعه قرار گرفته و ابیات تضمین شده به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده‌اند. در گام بعدی، این ابیات از نظر کمی و کیفی با اصل اشعار و در بافتار آثار شاعران مبدأ، مقایسه و تحلیل شده‌اند. در این تحقیق، بیت‌های تضمین شده از چند نگاه با اصل آن‌ها مقایسه و تحلیل شده‌اند، اول این که سطح مشابهت و تفاوت آن‌ها بررسی شده و پاسخ این پرسش جست‌وجو شده که آیا فانی آن‌ها را به گونه‌ای که هستند در شعر خود آورده یا در آن‌ها تصرف کرده است. دوم، جست‌وجو شده که آیا فانی در تضمین گرفتن، به شاعر آن اشاره‌ای دارد یا خیر و در گام بعدی تلاش شده تا دلیل و انگیزه استفاده از آرایه ادبی تضمین در شعر فانی روشن شود. برای پاسخ‌یابی به دلیل و انگیزه استفاده، نمونه‌های برجسته، بررسی شده‌اند. جنبه مهم دیگر در این تحقیق، توجه به آمار و کمیّت است. از آمارسنجی و توجه به کمیّت تضمین‌ها و در نهایت از نتایج آن به نتیجه‌گیری‌های روشن و مستدلی دست یافته‌ایم که در بخش‌های آخر تحقیق آورده شده‌اند. باید گفت که شیوه دریافت سهم و استخراج درصد به این گونه بوده است:

در جدول اول که سهم شاعران استخراج شده، در ابتدا شمار تمام بیت‌ها و مصراع‌هایی را که فانی از دیگران به تضمین گرفته، مشخص شده که جمعاً ۳۶ بیت و ۱۱ مصراع می‌شوند. بعداً سهم هر شاعر بر این اساس دریافت شده است؛ مثلاً فانی، ۱۶ بیت و ۲ مصراع را از مولانا به تضمین گرفته و براساس شیوه‌ای که برگزیده‌ایم، ۳۸٫۲٪ تمام تضمین‌ها را دربرمی‌گیرد.

در جدول دوم که سهم تضمین‌های مصرّح و مبهم مشخص شده، در ابتدا شمار این تضمین‌ها با تفکیک هر شاعر معلوم شده و بعد سهم هر دو گونه تضمین در هر شاعر استخراج شده است؛ به گونه مثال، فانی ۵ بیت و ۴ مصراع از حافظ شیرازی را به تضمین گرفته که جمعاً ۹ مورد می‌شود. در این میان، ۴ بیت و ۴ مصراع به گونه مصرّح و یک بیت به گونه مبهم است و براساس شمار کلی (۹ مورد) سهم هر دو گونه استخراج شده است. در آخر هم شمار تمام تضمین‌های مصرّح و مبهم و سهم‌شان براساس درصد مشخص شده است.

در جدول سوم، سهم تضمین‌های مستقیم/کلی و غیر مستقیم/جزئی براساس درصد استخراج شده است. در این جا هم شمار این دو گونه تضمین، با تفکیک هر شاعر معلوم و سهم‌شان استخراج شده است؛ به گونه‌ی مثال، ۴ بیت و یک مصراع از اقبال لاهوری در اشعار فانی به تضمین گرفته شده که جمعاً ۵ مورد می‌شود. در این میان دو بیت و یک مصراع به گونه‌ی مستقیم/کلی و دو بیت به گونه‌ی غیر مستقیم/جزئی است و براساس شمار کلی (۵ مورد) سهم هر دو گونه استخراج شده است. در آخر هم شمار تمام تضمین‌های مصرّح و مبهم و سهم‌شان براساس درصد مشخص شده‌اند.

یافته‌ها

صنعت‌های بدیعی به دو گونه‌اند: لفظی و معنوی. به ابزاری که جنبه‌ی لفظی دارند و موسیقی کلام را از نظر روابط آوایی به وجود می‌آورند و یا افزون می‌کنند، صنعت لفظی گویند... و صنعت‌های معنوی، بحث در شگردهایی است که موسیقی معنوی کلام را افزون می‌کنند و آن بر اثر ایجاد تناسب و روابط معنایی خاصی بین کلمات است و به طور کلی یکی از وجوه تناسب و ربط معنایی بین دو یا چند کلمه برجسته می‌شود (شمیسا، ۱۳۸۶، صص ۲۳-۲۵).

تضمین، یکی از شگردهای بدیعی لفظی است. در لغت‌نامه‌ی دهخدا، معنای لغوی آن، چیزی را به ضمان دادن آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۶۷۸۲) و در علم بدیع عبارت از آن است که شاعر را بیتی شعر از شعر دیگران خوش آید و آن‌را به میان قصیده‌ی [سخن] خویش اندر آورد بر سیل مهمان، نه دزدیده و رسم این عمل آن بود که شاعر از نخست بگوید که این بیت از کسی دیگر است با نام و کنایت و اشارت (رادویانی، ۱۳۶۲، ص ۱۰۳). به پندار رشیدالدین و طوطا نیز تضمین آن است که شاعر مصرعایی، بیتی یا دو بیت از آن دیگری در میان شعر خود در جایی مناسب به کار برد به عنوان تمثیل و عاریت و آنچه تضمین می‌شود باید مشهور باشد (وطوطا، ۱۳۶۲، ص ۷۲). استاد همایی هم همین باور را دارد: تضمین آن است که در ضمن اشعار خود یک مصراع یا یک بیت و دو بیت را بر سیل تمثیل و عاریت از شعرای دیگر بیاورند با ذکر نام آن شاعر یا شهرتی که مستغنی از ذکر نام باشد به طوری که بوی سرقت و انتحال ندهد... آن‌گونه که حافظ در غزل به مطلع: زلف بر باد مده تا ندھی بر بادم/ناز بنیاد مکن تا نکنی بنیادم یک مصراع از غزل سعدی: حافظ از جور تو، حاشا که بگرداند روی/من از آن روز که در بند توام آزادم را تضمین کرده است (همایی، ۱۳۸۹، صص ۱۴۱ و ۱۴۲). این صنعت ادبی به گونه‌ای است که شاعری، مصراع، بیت یا ابیاتی را از شاعری دیگر در شعر خود می‌آورد. گاهی به شاعر آن اشاره می‌کند و یا از او نام می‌برد و گاهی هیچ اشاره‌ای به شاعر آن ندارد. بر این اساس، نویسنده‌ی کتاب بدایع الافکار فی صنایع الاشعار، تضمین را دو گونه می‌داند: مصرّح و

مبهم. تضمین مصرح آن است که شاعر به اشاره یا تصریح بگوید که شعر از دیگری است و تضمین مبهم، آن که به نام شاعر اشاره نشود، با این شرط که شعر تضمین شده مشهور باشد، تا اتهام سرقت وارد نشود (کاشفی، ۱۳۶۹، ص ۱۵۲). همچنان از این نگاه که تضمین به گونه نقل قول انجام شده و یا تصرفی صورت گرفته، آن را به مستقیم/کلی و غیر مستقیم/جزئی تقسیم کرده‌اند. تضمین مستقیم/کلی آن است که شاعر مصراع، بیت و یا بیت‌هایی از دیگری را بی هیچ تغییر و به گونه کامل تضمین کند و تضمین غیر مستقیم/جزئی، تضمینی است که در کلمه‌ها و محتوای مصراع، بیت و یا بیت‌های تضمین شده، تغییری وارد شود و شاعر آن را به باور و خواست خود برابر کند.

در شعر فانی، با بیت‌هایی برمی‌خوریم که از خود او نیستند، بلکه از شاعران بزرگ دیگر زبان فارسی دری‌اند که فانی آن‌ها را به گونه تضمین آورده است و عبارت اند از: مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، حافظ، اقبال لاهوری، خلیل‌الله خلیلی، سعدی، سیمین بهبهانی، بیدل، فردوسی، رودکی، سنایی، ابوسلیک گرگانی، شیخ فخرالدین عراقی و نادر نادرپور. شمار اشعاری که رازق فانی آن‌ها را تضمین کرده است؛ به ۳۹ بیت، ۱۱ مصراع و یک شعر آزاد می‌رسد. در این میان براساس تحقیق و جست‌وجو، چگونگی ۳۶ بیت و ۱۱ مصراع روشن شد و اما مشخص نشد که سه بیت دیگر از کدام شاعران است و به گونه زیر در مجموعه اشعار رازق فانی جا دارند:

۱. خدا آنگهان را درو راه نیست/چه جای کسی کز خود آگاه نیست؛

۲. تا تو دست خود به ترکش می‌بری/هرکه را خواهی به آتش می‌بری؛

۳. دل بینوایان مسکین بجوی/پس آنگاه جام جهان‌بین بجوی (فانی، ۱۳۹۵، صص ۱۲۹، ۲۳۲ و ۱۳۰).

رازق فانی بخشی از شعر مشهور انگور از نادر نادرپور را هم تضمین کرده که در جایش درموردش خواهیم گفت و از این که از جمله اشعار آزاد است، جداگانه بررسی خواهیم کرد.

جدول ۱: سهم شاعران در تضمین فانی

شماره	شاعر مبدأ	شمار بیت‌های تضمین شده	شمار مصراع‌های تضمین شده	سهم %	ملاحظات
۱	مولانا	۱۶	۲	۳۸,۲	
۲	حافظ	۵	۴	۱۹,۱	
۳	اقبال	۴	۱	۱۰,۶	دو بیت تکرار
۴	استاد خلیلی	۴	-	۸,۵	دو بیت تکرار
۵	سیمین بهبهانی	۱	۲	۶,۳	
۶	سعدی	۲	-	۴,۲	یک بیت تکرار
۷	فردوسی	۱	۰	۲,۱	

سنایی	۸	۱	۰	۲,۱
بیدل	۹	۱	۰	۲,۱
رودکی	۱۰	۱	۰	۲,۱
ابوسلیک	۱۱	۰	۱	۲,۱
گرگانی				
عراقی	۱۲	۰	۱	۲,۱
نادر نادرپور	۱۳			شعر آزاد
مجموع		۳۶	۱۱	۱۰۰٪

در جدول بالا به وضوح تمام می‌بینیم که فانی جمعاً از ۱۳ شاعر تضمین گرفته که ۱۲ آن در قالب‌های کهن و یکی آن شعر آزاد است و در این میان، مولانا در جایگاه نخست قرار گرفته است. همچنان فانی ۳۶ بیت و ۱۱ مصراع را از آن‌ها تضمین گرفته است. مراد از مصراع در این جا تضمینی است که در حد مصراع قرار دارد. همچنان در جدول بالا می‌بینیم که فانی، بعضی بیت‌ها را به گونه تکرار تضمین کرده است.

جدول ۲: تضمین‌های مصراع و مبهم

شماره	شاعر مبدأ	شمار تضمین‌های مصراع و سهم	شمار تضمین‌های مبهم و سهم
۱	مولانا	سه بیت، ۱۶,۶٪	سیزده بیت و دو مصراع، ۸۳,۳٪
۲	حافظ	چهار بیت و چهار مصراع، ۸۸,۸٪	یک بیت، ۱۱,۱٪
۳	اقبال	چهار بیت، ۸۰٪	یک مصراع، ۲۰٪
۴	استاد خلیلی	چهار بیت، ۱۰۰٪	-
۵	سیمین بهبانی	یک بیت و دو مصراع، ۱۰۰٪	-
۶	سعدی	یک بیت، ۵۰٪	یک بیت، ۵۰٪
۷	فردوسی	یک بیت، ۱۰۰٪	-
۸	سنایی	یک بیت، ۱۰۰٪	-
۹	بیدل	-	یک بیت، ۱۰۰٪
۱۰	رودکی	یک بیت، ۱۰۰٪	-
۱۱	ابوسلیک گرگانی	-	یک مصراع، ۱۰۰٪
۱۲	عراقی	-	یک مصراع، ۱۰۰٪
۱۳	نادر نادرپور	-	-
مجموع		۲۰ بیت و ۶ مصراع، ۵۵,۳۱٪	۱۶ بیت و ۵ مصراع، ۴۴,۶۸٪

آن‌گونه که در جدول می‌بینیم بیش‌ترین تضمین‌های فانی، ۲۰ بیت و ۶ مصراع/۵۵,۳۱٪ تمام تضمین‌ها، از گونه مصراع‌اند؛ یعنی به شاعر آن‌ها اشاره شده و اما ۱۶ بیت و ۵ مصراع/۴۴,۶۸٪ تمام تضمین‌ها حالت مبهم را دارند.

جدول ۳: تضمین های مستقیم/کلی و غیر مستقیم/جزئی

شماره	شاعر مبدأ	شمار تضمین ها به گونه مستقیم و سهم	شمار تضمین ها به گونه غیر مستقیم و سهم
۱	مولانا	ده بیت و یک مصراع، ۶۱،۱٪	شش بیت و یک مصراع، ۳۸،۸٪
۲	حافظ	چهار بیت و دو مصراع، ۶۶،۶٪	یک بیت و دو مصراع، ۳۳،۳٪
۳	اقبال	دو بیت و یک مصراع، ۶۰٪	دو بیت، ۴۰٪
۴	استاد خلیلی	-	چهار بیت، ۱۰۰٪
۵	سیمین بهبهانی	-	یک بیت و دو مصراع، ۱۰۰٪
۶	سعدی	-	دو بیت، ۱۰۰٪
۷	فردوسی	-	یک بیت، ۱۰۰٪
۸	سنایی	یک بیت، ۱۰۰٪	-
۹	بیدل	-	یک بیت، ۱۰۰٪
۱۰	رودکی	-	یک بیت، ۱۰۰٪
۱۱	ابوسلیک گرگانی	یک مصراع، ۱۰۰٪	-
۱۲	عراقی	-	یک مصراع، ۱۰۰٪
۱۳	نادر نادرپور	-	-
مجموع		۱۷ بیت و ۵ مصراع، ۴۶،۸۰٪	۱۹ بیت و ۶ مصراع، ۵۳،۱۹٪

مطابق جدول بالا، در تضمین های فانی، ۱۷ بیت و ۵ مصراع که ۴۶،۸۰٪ تمام تضمین ها را شامل می شود، به گونه مستقیم و بی هیچ تعدیل و تغییر اند و اما در محتوا و کلمه های ۱۹ بیت و ۶ مصراع (۵۳،۱۹٪ تمام تضمین ها) تغییر و تعدیل هایی صورت گرفته است.

برای بررسی دقیق، تضمین های رازق فانی را از نگاه کلاسیک بودن یا معاصر بودن شاعران، از نگاه کلاسیک بودن یا معاصر بودن قالب شعرهای تضمین شده و از نگاه اندازه سهم شاعران بررسی می کنیم. الف) از نگاه کلاسیک بودن یا معاصر بودن شاعران: از این دیدگاه، ۹ شاعر کلاسیک و ۴ شاعر معاصر اند: مولانا، حافظ، سعدی، فردوسی، سنایی، بیدل، رودکی، ابوسلیک گرگانی و شیخ فخرالدین عراقی کلاسیک و استاد خلیلی، اقبال لاهوری، سیمین بهبهانی و نادر نادرپور معاصر. سهم شاعران کلاسیک در تضمین های رازق فانی ۶۹،۲۳٪ و سهم شاعران معاصر ۳۰،۷۶٪ می شود.

ب) از نگاه کلاسیک بودن یا معاصر بودن قالب شعرهای تضمین شده: رازق فانی تضمین های خود را از میان قالب های مختلف شعری برگزیده است، از مثنوی و غزل گرفته تا قالب معاصر نیمایی. البته باید گفت که از این نگاه، قالب های کلاسیک شعر فارسی پیشتازند و سهم قالب های معاصر، خیلی کم؛ زیرا بیش ترین تضمین ها به ترتیب از مثنوی و غزل است که از شمار قالب های کلاسیک فارسی اند و تنها یک مورد از اشعار نیمایی نادر نادرپور تضمین شده که بخشی از اشعار آزاد است. البته باید گفت که یک مورد تضمین در شعر فانی از حافظ به گونه ای است که در قالب شعر آزاد بیان شده است.

ج) اندازه سهم شاعران: از این نگاه، شاعران با سهم زیاد و کم داریم. حال می‌پردازیم به شعرهای تضمین شده به تفکیک هر شاعر و براساس سهم شاعران:

الف) شاعران با بیش‌ترین سهم تضمین

در این گروه، سه شاعر بزرگ، مولانا، حافظ و اقبال لاهوری‌اند که ۶۷٫۹٪ تمام تضمین‌ها را دربرمی‌گیرند. در این میان، مولانا با ۱۶ بیت و ۲ مصراع، نزدیک به ۴۰ درصد از کل تضمین‌ها را به خود اختصاص داده است. بیشتر تضمین‌ها از اشعار مولانا مبهم است (۱۳ بیت و ۲ مصراع/۸۳٫۳٪) تا مصراع (۳ بیت/۱۶٫۶٪) و بیشتر مستقیم است (۱۰ بیت و ۱ مصراع/۶۱٫۱٪) تا غیر مستقیم (۶ بیت و ۱ مصراع/۳۸٫۸٪).

حافظ شیرازی با سهم ۱۹٫۱٪، در رده بعدی قرار دارد و تأثیرش چشم‌گیر است. تضمین‌های حافظ بیشتر مصراع است (۴ بیت و ۴ مصراع/۸۸٫۸٪) تا مبهم (۱ بیت/۱۱٫۱٪) و بیشتر مستقیم است (۴ بیت و ۲ مصراع/۶۶٫۶٪) تا غیر مستقیم (۱ بیت و ۲ مصراع/۳۳٫۳٪).

اقبال لاهوری شاعری است که در رده سوم قرار می‌گیرد و سهمش ۱۰٫۶٪ است. غالب تضمین‌هایش مصراع است (۴ بیت/۸۰٪) تا مبهم (۱ مصراع/۲۰٪) و غالباً مستقیم است (۲ بیت و ۱ مصراع/۶۰٪) تا غیر مستقیم (۲ بیت/۴۰٪). در میان این سه شاعر، اقبال لاهوری تنها شاعری است که دو بیتش یک‌بار تکرار شده است.

۱. تضمین از شعر مولانا

رازق فانی، بیش‌ترین تضمین را از سروده‌های مولانای بلخ کرده که شمار آن به ۱۶ بیت و ۲ مصراع می‌رسد:

الف: تضمین‌های مصراع، شامل ۳ بیت زیر:

۱. در حکایت بقال و طوطی مثنوی معنوی آمده است:

چون بسی ابلیس آدم‌روی هست   پس به هر دستی نشاید داد دست

(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۱۳).

فانی این بیت را با تغییرهایی تضمین کرده است (تضمین غیر مستقیم):

ای بسا ابلیس آدم‌روی هست   پس به هر دستی نشاید داد دست

و در بیت پیشتر از آن، از مولانا نام می‌برد (تضمین مصراع):

یادم آمد گفته مولای بلخ آن گرامی گوهر یکتای بلخ
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۵).

۲. از سرآغاز مثنوی:

هرکسی کو دور ماند از اصل خویش باز جوید روزگار وصل خویش

فانی این بیت را بی هیچ تغییری تضمین کرده و در بیت پیشتر از آن از مولانا نام می‌برد:
یادت آید گفته‌های مولوی آن گهرها از کتاب مثنوی
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۱۳).

۳. از اشعار فانی:

چه خوش گفت آن صوفی حق شناس که کار خدا ناید اندر قیاس
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۹).

مولانا در دفتر اول مثنوی در حکایت بقال و طوطی می‌گوید:

کار پاکان را قیاس از خود مگیر گرچه ماند در نشستن شیر و شیر
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۱۱).

می‌بینیم که رازق فانی با آوردن عبارت «صوفی حق شناس» اشاره به شاعر بیت می‌کند و به این اساس، از نوع تضمین مصرح است و به گونه غیر مستقیم.

ب: تضمین‌های مبهم: شامل ۱۳ بیت و ۲ مصراع زیر:

۱. در دفتر دوم مثنوی در داستان موسی^(ع) و شبان آمده است:

ما زبان را ننگریم و قال را ما روان را بنگریم و حال را
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۲۳۰).

فانی این بیت را بدون نام‌بردن و یا اشاره به مولانا تضمین کرده است:

ما درون را بنگریم و حال را ما برون را ننگریم و قال را
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۸).

۲. از دفتر اول مثنوی:

در نیابد حال پخته هیچ خام پس سخن کوتاه باید، والسلام
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۲).

فانی این بیت را بی هیچ تغییری و به گونه مبهم تضمین کرده است (فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۱۵).

۳. مولانا در دفتر نخست مثنوی گوید:

شاخ را بر تیشه دستی هست؟ نی
هیچ شاخ از دست تیشه جست؟ نی
حق آن قدرت که آن تیشه تراست
از کرم کن این کژی‌ها را تو راست
(مولانا، ۱۳۸۲، صص ۹۹-۱۰۰).

این دو بیت را هم فانی بی‌هیچ تغییر و به گونه‌ی مبهم تضمین کرده است (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۲).
۴. از اشعار فانی:

یاد ده ما را سخن‌های دقیق
که ترا رحم آورد آن ای رفیق
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۲).

این بیت به همین گونه در دفتر دوم مثنوی دیده می‌شود (مولانا، ۱۳۸۲، ص ۱۸۷).
۵. در اشعار فانی با بیتی بر می‌خوریم:

بی‌عنایات حق و خاصان حق
گر ملک باشد سیاه هستش ورق
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۷۱).

فانی این بیت را از دفتر نخست مثنوی معنوی، بی‌هیچ تغییر و به گونه‌ی مبهم تضمین کرده است (مولانا، ۱۳۸۲، ص ۷۶).

۶. از دیگر بیت‌های تضمین شده در شعر فانی، بیتی است از دفتر نخست مثنوی معنوی:

شرح این هجران و این خونِ جگر
این زمان بگذار تا وقتی دیگر
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۶).

این تضمین به گونه‌ی مستقیم است (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۷۲).

۷. از دفتر دوم مثنوی:

پرتو خورشید بر دیوار تافت
تابش عاریتی دیوار یافت
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۱۸۸).

به گونه‌ی مبهم و مستقیم (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۷۳).

۸. از دفتر دوم مثنوی:

کیمیای داری که تبدیلش کنی
گرچه جوی خون بود نیلش کنی
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۱۸۷).

این بیت هم به گونه‌ی مبهم و مستقیم تضمین شده است (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۳).

۹. در دفتر نخست مثنوی، بیتی است:

نی حدیث راه پر خون می‌کند قصه‌های عشق مجنون می‌کند
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۱).

و در اشعار فانی به گونه مبهم و مستقیم تضمین شده است (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۶۹).
۱۰. تضمینی به گونه غیر مستقیم:

نای ما تا از نیستان چیده‌اند نغمه‌ها در پرده‌ها خوابیده‌اند
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۸۶).

اصل آن:

کز نیستان تا مرا بریده‌اند در نفی‌رم مرد و زن نالیده‌اند
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۱).

۱۱. تضمینی دیگر به گونه غیر مستقیم:

هرکه را زنگار در آینه نیست سینه‌اش محروم این گنجینه نیست
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۸).

اصل آن در مثنوی:

آینه‌ات دانی که چرا غمّاز نیست زانکه زنگار از رخس ممتاز نیست
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۲).

۱۲. از مولانا:

سینه خواهم شرحه شرحه تا دهم شرح فراق
نای ما در ناله از هجر نیستان آمده
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۲).

مصراع نخست این بیت از جمله بیت‌های آغازین مثنوی معنوی است و رازق فانی آن را به گونه غیر مستقیم و با آوردن تغییر تضمین کرده:

سینه خواهم شرحه شرحه از فراق
(مولانا، ۱۳۸۲، ص ۱).

۱۳. از اشعار فانی:

ای خرد برکش تو پر و بال‌ها سوره برخوان، زلزلت زلزله‌ها
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۱).

این بیت در دفتر چهارم مثنوی معنوی به همین گونه آمده است (مولانا، ۱۳۸۲، ص ۶۰۱).

۱۴. از مولانا:

سرّ من از ناله من دور نیست   لیک چشم و گوش را آن نور نیست
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱).

فانی مصراع دوم این بیت را به گونه مستقیم تضمین کرده است (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۷۰).

۲. تضمین از حافظ شیرازی

الف: تضمین‌های مصرّح: بعد از مولانای بلخ، رازق فانی توجه زیاد به خواجه شیراز دارد و ۵ بیت و ۴ مصراعش را در سروده‌های خود تضمین کرده است:

۱. از اشعار فانی:

«ألا أيّها السّاقى أدركأساً و ناولها
که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها
شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل
کجا دانند حال ما، سبکباران ساحل‌ها»

و در ادامه:

جرس فریاد می‌دارد که برنیدید محمل‌ها
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۱).

اصل آن‌ها: (حافظ شیرازی، ۱۳۸۹، ص ۱) این ۲ بیت و ۱ مصراع به گونه مصرّح تضمین شده‌اند:

اتاقم نیمه روشن بود، کتابی چند با من بود   کشودم گنج حافظ را، که یابم گوهری یکتا
یقینم شد که حالم را، لسان‌الغیب می‌داند   که در تفسیر احوالم، بگفت آن شاعر دانا
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۱).

یک تغییر در تضمین بالا دیده می‌شود و آن، نیاوردن «یا» از مصراع «ألا یا أيّها السّاقى أدركأساً و ناولها» در بیت نخست است که آن‌هم به گمان غالب در هنگام نگارش از سوی نگارنده مجموعه اشعار رازق فانی به گونه سهوی افتیده است؛ زیرا نیاوردن «یا» وزن شعر را نادرست می‌کند.

۲. در غزل شماره ۱۰۳ حافظ شیرازی آمده است:

روز وصل دوست‌داران یاد باد   یاد باد آن روزگاران یاد باد
کامم از تلخی غم چون زهر گشت   بانگِ نوشِ شادخواران یاد باد
(حافظ شیرازی، ۱۳۸۹، ص ۲۷۲).

ب: تضمین مبهم:

نقش نو اندر جهان باید نهاد
این میسر نیست جز با اتحاد
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۷۱).

بیا تا گل برافشانیم و می در ساغر اندازیم
فلک را سقف بشکافیم و طرحی نو دراندازیم
(حافظ شیرازی، ۱۳۸۹، ص ۸۵۲).

۳. تضمین از اقبال لاهوری

۱. بیت زیر دوبار در اشعار فانی به گونه مبهم و غیر مستقیم تضمین شده است:
فرد باید در جماعت گم شود
قطره وسعت طلب قلمزم شود
(فانی، ۱۳۹۵، صص ۷۰ و ۸۸).

اصل آن:

فرد تا اندر جماعت گم شود
قطره وسعت طلب قلمزم شود
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۱، ص ۱۲۹).

۲. یکی از بیت‌های خیلی مشهور اقبال لاهوری بیتی است که در «جاویدنامه» اش آمده است:
آسیا یک پیکر آب و گل است
ملت افغان در آن پیکر، دل است
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۱، ص ۴۰۳).

رازق فانی این بیت را بی هیچ تغییری تضمین و در آغاز از اقبال لاهوری یاد می‌کند:

فی‌المثل، آن چلچراغ راه شرق
عارف صاحب دل آگاه شرق
حضرت اقبال آن مرد بزرگ
در بنای معرفت سنگی سترگ
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۹).

و در ادامه، از این بیت استقبال کرده و می‌گوید:

این جهان یک پیکر آب و گل است
ملت افغان در آن پیکر، دل است
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۱۱).

۳. اقبال لاهوری بیتی دارد:

گوهرش تف‌دار و در لعلش رگ است
مشک این سوداگر از ناف سگ است
(اقبال لاهوری، ۱۳۶۱، ص ۲۹۴).

فانی مصراع دوم آن را به گونه مستقیم تضمین کرده است (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۸۶).

ب) شاعران با سهم کمتر تضمین

در این گروه ۹ شاعر قرار می‌گیرند و سهم تمامی‌شان در حدود ۳۰٪ تمام تضمین‌هاست. جالب توجه است که در تضمین‌های این نه شاعر، تضمین‌های هفت شاعر (استاد خلیلی، سیمین بهبهانی، سعدی شیرازی، فردوسی، بیدل دهلوی، رودکی سمرقندی و شیخ فخرالدین عراقی) کاملاً غیر مستقیم‌اند. این نشان می‌دهد که فانی از آن‌ها به عنوان مرجع محکم استفاده کرده و محتوای کلمه‌های آن‌ها را مطابق با اندیشه و باور خود تعدیل کرده است.

۱. تضمین از استاد خلیل‌الله خلیلی

سهم استاد خلیل‌الله خلیلی در تضمین‌های رازق فانی، ۸٫۵٪ است و دو بیت از مشهورترین اشعارش را شامل می‌شود. این بیت‌ها به گونه غیر مستقیم:

استاد گران‌مایه خلیلی سخن ساز   بشکست خموشی و درآمد به سخن باز
در بزم حریفان کهن، ساز نو آورد   از خامه پر معجزه، اعجاز نو آورد

و مصرح:

پیغام فرستاد به نوروز که امسال   در کشور خونین کفن‌ان می‌نزند بال
فرمود به بلبل که سرودی نسراید   ماتم‌زدگان را لب پر خنده نشاید
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۱۹).

اصل این دو بیت:

گویید به نوروز که امسال نیاید   در کشور خونین کفن‌ان ره نگشاید
بلبل به چمن نغمه شادی نسراید   ماتم‌زدگان را لب پر خنده نشاید
(خلیلی، ۱۳۶۸، ص ۱۸).

فانی با استقبال از این بیت‌های استاد خلیلی گوید:

آن روز به نوروز بگویند که آید   در کشور خونین کفن‌ان ره بکشاید
باشد که وطن باز بایستد به سر پای   ای وای وطن، وای وطن، وای وطن وای
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۲۰).

۲. تضمین از سیمین بهبهانی

که به شعر خود ریزد، خوشه خوشه پروین را   گه ز خویش بگریزد، با تن درخشانی

من چو بته‌ای غمگین، سر به جیب تنهایی
 او درخت فروردین، پرشگوفه دامانی
 (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۵۷).

این ۲ مصراع و ۱ بیت، سه مورد تضمین مصرح از اشعار سیمین بهبهانی است که در مجموعه اشعار رازق فانی، با عنوان «با شاهبانوی غزل» آمده و به مناسبت سفر سیمین بهبهانی به کلیفورنیا سروده شده است. این تضمین‌ها با تغییرهای زیادی انجام شده و اصل آن‌ها در اشعار سیمین بهبهانی چنین است:

نیامدی که فلک خوشه خوشه پروین داشت
 کنون که دست سحر دانه دانه چید بیا

کاش مار می‌گشتم، پوست وار می‌گشتم
 می‌گریختم از خویش، با تنی درخشانی
 (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۵۸).

چون درخت فروردین، پرشگوفه شد جانم
 دامنی ز گل دارم، بر چه کس بیفشانم
 (ابومحبوب، ۱۳۸۲، ص ۴۸۳).

۳. تضمین از سعدی شیرازی

سعدی شیرازی در حکایت شماره ۱۰ در باب «در سیرت پادشاهان» در کتاب گلستانش گوید:

بنی آدم اعضای یکدیگرند
 که در آفرینش ز یک گوهرند
 (سعدی، ۱۳۴۲، ص ۲۸).

رازق فانی این بیت را دو بار تضمین کرده، یک بار به گونه مبهم و یک بار هم به گونه مصرح و هر دو بار به گونه غیر مستقیم. در شعری که زیر عنوان «گفت و گو» سروده، بی آن که از سعدی نام برد، می‌گوید:

جملگی یک روح و یک پیکر شویم
 هریکی اعضای یکدیگر شویم
 (فانی، ۱۳۹۵، ص ۷۱).

و در جای دیگر در زیر عنوان «داغ تبر» از سعدی نام برده و بیتش را تضمین می‌کند:

شاخ سترگ ادب باستان
 سعدی صاحب‌دل زیبا بیان
 گفت که: آدم ز یکی جوهر است
 جمله چو اعضای یکی پیکر است
 (فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۱۱).

۴. تضمین از بیدل دهلوی

یک بیت بیدل دهلوی به گونه غیر مستقیم و مبهم در شعر فانی تضمین شده است:

اعتبارات جز فضولی نیست
 معتبر خرسوار را ماند
 (فانی، ۱۳۹۵، ص ۶۱).

اصل آن در غزل شماره ۱۲۹۲ دیوان بیدل:

شهرت، اعتبار تشهیر است
معتبر، خرسوار را ماند
(بیدل، ۱۳۸۷، ص ۸۰۶).

۵. تضمین از فردوسی

به پیش جهاندار پیمان کنیم
دل از کینه جُستن پشیمان کنیم

این تضمین از گونه مصرح است؛ زیرا رازق فانی در بیت پیشتر از آن به فردوسی اشاره می‌کند:
بیا تا به تأیید دانای طوس
که دارد یه اورنگ معنی جلوس
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۳۵).

این تضمین که با اندک تغییر انجام شده و رازق فانی واژه «جنگ» در شاهنامه را به واژه «کینه» تبدیل کرده، از گونه غیر مستقیم است:

به پیش جهاندار پیمان کنیم
دل از جنگ جستن پشیمان کنیم
(فردوسی، ۱۳۵۲، ص ۷۴).

۶. تضمین از رودکی سمرقندی

رودکی زان سوی آمو آمده
مرغ جانش در هیاهو آمده
پل بسته بر روی جوی مولیان
تا بیاید نزد یار مهربان
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۶۹).

اصل آن:

بوی جوی مولیان آید همی
یاد یار مهربان آید همی
(سمرقندی، ۱۳۷۶، ص ۱۱۳).

۷. تضمین از سنایی غزنوی

به شکوه چون لبم وا شد، حکیم غزنه پیدا شد
بگفتا: بسته کن دیگر، دهان از شکوه بی جا
عروس حضرت قرآن، نقاب آنگه براندازد
که دارالملک ایمان را، مجرد بیند از غوغا
(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۰).

رازق فانی در این جابیتی از سنایی غزنوی را بی آن که تغییری در آن بیاورد، تضمین کرده و از این که با عنوان «حکیم غزنه» از او یاد می‌کند، تضمین مصرح است. این بیت در قصیده شماره ۷، در «مقام اهل توحید» آمده است (سنایی، ۱۳۸۰، ص ۵۲).

۸. تضمین از ابوسلیک گرگانی

ای به لب قاضی و به مژگان دزد

(فانی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۳).

این مصراع را رازق فانی از یکی از نخستین شاعران زبان فارسی تضمین کرده، شاعری که به ابوسلیک گرگانی مشهور است و این بیت به او منسوب است:

به مژده دل ز من بدزدیدی ای به لب قاضی و به مژگان دزد

(لازار، ۱۳۶۱، ص ۲۱).

۹. تضمین از شیخ فخرالدین عراقی

شیخ فخرالدین ابراهیم همدانی متخلص به عراقی، از شاعران و بزرگان زبان فارسی دری است. غزلی دارد نهایت زیبا و مشهور با مطلع:

ز دو دیده خون فشانم، ز غمت شب جدایی چه کنم؟ که هست این ها گل خیر آشنایی

(عراقی، ۱۳۷۵، ص ۲۹۹).

رازق فانی یک مصراع از این غزل را چنین تضمین کرده:

به طوف کعبه، شیخم راه نداد از بس که بدنامم

(فانی، ۱۳۹۵، ص ۲۰۱).

این تضمین مبهم است به شاعر اشاره نشده و با تغییرهایی همراه است. اصل آن در دیوان عراقی:

به طواف کعبه رفتم، به حرم رهم ندادند که برون در چه کردی؟ که درون خانه آیی

(عراقی، ۱۳۷۵، ص ۲۹۹).

تضمین از شعر آزاد نادر نادرپور

بخشی از شعر «انگور»:

چه می‌گویید،

کجا شهد است این آبی،

که در هر دانه شیرین انگور است،

کجا شهد است،

این خون است،

خون باغبانِ پیر و رنجور است،

چنین آسان مگیریدش،

چنین آسان منوشیدش (فانی، ۱۳۹۵، ص ۳۸۵).

این تضمین را باید از گونهٔ مصرّحِ شمرد؛ زیرا به گونهٔ اشاره از شاعر آن یاد شده است. براساس نسخه‌ای از اشعار نادر نادرپور که در دسترس نگارنده قرار گرفته، در میان شعر اصلی و تضمین کردهٔ رازق فانی، تغییرهای اندکی را می‌توان دید، اما این را می‌توان حمل بر متفاوت بودن نسخه‌ها کرد و تضمین را از گونهٔ کلی و مستقیم شمرد:

چه می‌گویید،

کجا شهد است این آبی که در هر دانهٔ شیرین انگور است؟،

کجا شهد است؟،

این خون است،

خون باغبانِ پیرِ رنجور است،

چنین آسان مگیریدش!

چنین آسان منوشیدش! (نادرپور، ۱۳۴۲، ص ۱۰۴).

بحث و مناقشه

صنعت ادبی تضمین در شعر فانی جایگاه بلندی دارد. بنابر تحلیل یافته‌ها، یافتهٔ پرسش نخست تحقیق این است که فانی از ۱۳ شاعر کلاسیک و معاصر فارسی‌زبان، ۳۹ بیت، ۱۱ مصراع و ۱ پارچه شعر آزاد را تضمین گرفته است. این آمار بیان‌گر توجه شاعر به این آرایهٔ ادبی است. در میان این ۱۳ شاعر، ۹ آن از شاعران کلاسیک فارسی و ۴ آن از شاعران معاصر است. استفاده شاعر از شعر کلاسیک و معاصر، بیان‌گر ارج‌گزاری فانی به شاعران کلاسیک زبان فارسی دری است و از سوی دیگر توجه و ارج‌گزاری فانی را به شاعران معاصر می‌نمایاند. همچنان استفاده از شعر آزاد، توجه شاعر را به بخش‌های گوناگون شعر فارسی نشان می‌دهد.

یافتهٔ دوم تحقیق این است که در تضمین‌های فانی، ۱۷ بیت و ۵ مصراع که ۴۶،۸۰٪ تمام تضمین‌ها را شامل می‌شود، به گونهٔ مستقیم و بی‌هیچ تعدیل و تغییر و اما در محتوا و کلمه‌های ۱۹ بیت و ۶ مصراع (۱۹، ۵۳٪ تمام تضمین‌ها) تغییر و تعدیل‌هایی صورت گرفته است. این آمار بیان‌گر این هستند که رازق

فانی تنها از دیگران نقل قول نکرده، بلکه با استفاده از خلاقیت خود، آن‌ها را با باور و اندیشه خود برابر کرده است؛ پس می‌توان گفت که رازق فانی هم وفاداری به منبع اصلی دارد (در تضمین‌های مصرح و مستقیم)، و هم نوآوری شاعرانه (در تضمین‌های مبهم و غیر مستقیم). در این جا باید گفت که فانی در تضمین گرفتن بیشتر به شاعر آن اشاره کرده و یا از او نام برده است. آمار می‌نماید که ۲۰ بیت و ۶ مصراع (۵۵،۳۱٪ تمام تضمین‌ها) به گونه‌ای تضمین شده‌اند که به شاعر آن‌ها اشاره شده و اما ۱۶ بیت و ۵ مصراع (۴۴،۶۸٪ تمام تضمین‌ها) حالت مبهم را دارند. زیادبودن درصدی تضمین‌های مصرح، نمایان‌گر این است که فانی معمولاً با صداقت و احترام منبع را ذکر کرده است و اگر مثلاً در مورد مولانا، سهم تضمین‌های مبهم (۸۳،۳٪) بیشتر از تضمین‌های مصرح (۱۶،۶٪) است، ممکن به دلیل شهرت اشعار مولانا بوده که جایی برای نام‌بردن و یا اشاره کردن نگذاشته است.

یافته سوم تحقیق این است که تضمین، یکی از شگردهای ادبی در سخن است که افزون بر موارد دیگر، می‌تواند اثرپذیری شاعر یا نویسنده را از دیگران بنمایاند. این آرایه ادبی برای مقصدهای گوناگون و نزدیک به هم به کار گرفته می‌شود که از جمله می‌توان به نشان دادن همفکری و همحالی با دیگران، احیای معنای آشنا در زمینه تازه، اثبات باور، مؤثرشدن کلام و قابل پذیرفته شدن آن با یاری گرفتن از مشاهیر ادب، اشاره کرد و در شعر رازق فانی، تمام این کاربردها دیده می‌شود. این که مولانای بلخ در تضمین‌های فانی جایگاه نخست را داراست، از روی تصادف نیست، یقیناً که همفکری و همحالی آن دو را می‌رساند.

در مورد دیگر به گونه مثال، رازق فانی از استاد خلیلی تضمین می‌کند و این آگاهانه است، زیرا یکی از بخش‌های محتوایی بزرگ شعر فانی، موضوع میهن است و تقریباً سراسر اشعارش را دربرمی‌گیرد و استاد خلیلی هم شاعری ست میهن‌سُرا. از این دو که بگذریم، رازق فانی از زاهدان ریایی و خودنما متنفر است و آن‌ها را در هر جای ممکن می‌کوبد و حافظ شیرازی شاعری است که در این عرصه شهرت بسزایی دارد.

رازق فانی با آن که خود شاعری ست مشهور و اما در خیلی از موردها، شاعران بزرگ زبان فارسی دری را به یاری می‌طلبد و برای اثبات باور و مؤثرشدن کلام، دست به تضمین می‌زند؛ به گونه مثال: زمانی که خواسته است، دیگران را از مزایای نیکی کردن و دوری کردن از کینه آگاه کند، بیت: به پیش جهاندار پیمان کنیم/دل از جنگ جستن پشیمان کنیم از فردوسی را تضمین کرده و گویا خواسته بگوید که تنها من نیستم که این دعوت را می‌کنم، بلکه بزرگانی چون فردوسی هم این داعیه را دارند. آن جا که سخن از اتحاد و همدلی می‌گوید، شعر سعدی را تضمین می‌کند: بنی آدم اعضای یکدیگرند/که

در آفرینش ز یک گوهرند و آن‌جا که سخن از ریاکاران و مکاران می‌گوید، شعر مولانا را تضمین می‌کند: ای بسا ابلیس آدم‌روی هست/پس به هر دستی نباید داد دست و همین‌گونه بیت‌های تضمینی دیگر.

از مورد‌های دیگری که کاربرد تضمین را در اشعار فانی می‌بینیم، احیای معناست. در این حالت، تضمین را به گونه غیر مستقیم و با اندیشه خود برابر می‌کنند؛ مثلاً: اقبال لاهوری بیتی دارد: آسیا یک پیکر آب و گل است/ملت افغان در آن پیکر، دل است این بیت را رازق فانی تضمین و با آوردن تغییرهایی، تازه کرده است: این جهان یک پیکر آب و گل است/ملت افغان در آن پیکر، دل است.

نتیجه‌گیری

تضمین‌های رازق فانی، به گل‌های بوستان می‌ماند، رنگارنگ و دل‌پذیر. این تضمین‌ها شامل موضوعات مختلفی می‌شوند از عرفان و خودشناسی گرفته تا میهن‌دوستی، شناختن ریاکاران و فریب‌کاران، دریافتن حال و امیدواری به آینده، توکل به پروردگار، دعوت به همدلی و همبستگی، دوری از خودپسندی و خودبزرگ‌بینی، دوری از کینه‌ورزی و دشمنی و تأکید به مردم‌دوستی.

این تحقیق با هدف واکاوی کاربرد تضمین به مثابه ابزاری بینامتنی در شعر رازق فانی و تبیین میزان و نحوه تأثیرپذیری او از شاعران پیشین صورت گرفت. یافته‌های تحقیق که با روش توصیفی-تحلیلی و با گردآوری داده‌ها به شیوه کتاب‌خانه‌یی انجام شد، گویای موارد زیر است:

پیوند سنت و نوگرایی: مهم‌ترین یافته این تحقیق، کارکرد تضمین در ایجاد پلی میان سنت کلاسیک و مسائل معاصر است. فانی با بهره‌گیری از میراث شعر فارسی، هویت فرهنگی و فکری خود را پایه‌ریزی کرده و آن را در بستر مسائل اجتماعی روزآمد معنا می‌بخشد.

طیف وسیع تأثیرپذیری: وسعت دامنه مطالعاتی فانی از طریق تضمین اشعار ۱۳ شاعر (۹ کلاسیک و ۴ معاصر) و نیز استفاده از قالب‌های گوناگون، از کلاسیک تا شعر آزاد، به وضوح قابل مشاهده است. این امر نشان از ذهنیتی فراقالب و فراتر از مرزهای دوره‌های ادبی دارد.

ترجیح شیوه خلافانه: از نظر شیوه اجرا، اگرچه بسامد تضمین مصرّح (۵۵.۳۱٪) بیش از مبهم (۴۴.۶۸٪) است که نشان‌دهنده احترام آشکار به پیشینیان است، اما در مقایسه کمی، سهم تضمین غیر مستقیم و همراه با تغییر (۵۳.۱۹٪) از تضمین مستقیم و بدون تغییر (۴۶.۸۰٪) بیشتر است. این امر حاکی از آن است که فانی فراتر از نقل قول محض، به بازآفرینی خلافانه و تلفیق معنای کهن در زمینه نو تمایل دارد.

ابعاد فکری متفاوت: تحلیل کیفی تضمین‌ها نشان می‌دهد که تأثیر شاعران بر فانی یک‌سان نبوده است. تأثیر مولانا و حافظ عمدتاً در حیطه اندیشه و زبان عرفانی نمود یافته، در حالی که تأثیر شاعران معاصر مانند اقبال لاهوری و استاد خلیلی، بیشتر در حوزه‌های اجتماعی و میهنی آشکار شده است.

تأیید و همفکری: کارکرد اصلی تضمین در شعر فانی، تنها تزئین کلام یا نمایش دانش نیست؛ بلکه او از این شگرد برای تأیید و تقویت باورهای خود و ایجاد نوعی همحسی و همفکری با چهره‌های شاخص ادب فارسی بهره می‌برد.

در مجموع، می‌توان رازق فانی را شاعری میان‌نسلی دانست که با استفاده آگاهانه و خلاقانه از ظرفیت‌های بینامتنی تضمین، موفق به ایجاد دیالوگی پربار میان گذشته و حال شده است. بی‌تردید، مولانا با سهم ۳۸.۲ درصدی از کل تضمین‌ها، اصلی‌ترین و تأثیرگذارترین چهره در جهان شعری و فکری اوست. شعر فانی نمونه‌ای موفق از تداوم سنت در عرصه نوگرایی است، به گونه‌ای که میراث ادبی در شعر او نه به صورت عنصری منفعل، بلکه به مثابه جریانی زنده و گفت‌وگوپذیر حضور دارد.

اهمیت علمی و عملی تحقیق: این تحقیق از چند نگاه اهمیت علمی و عملی دارد:

توجه به شعر معاصر افغانستان: آن‌گونه که می‌دانیم متأسفانه تحقیق‌های جامع و علمی در مورد ادبیات معاصر افغانستان و از جمله شعر، کم صورت گرفته و شاعران معاصر کشور با یک‌نوع کم‌مهری و کم‌نظری روبه‌رو بوده‌اند. این تحقیق کوشیده تا گوشه‌ای از این کم‌مهری و کم‌نظری را گوشه زند.

استفاده از این تحقیق در بدیع: تضمین در زیرمجموعه دانش بدیع جا دارد. استفاده از نمونه‌ها و نتایج این تحقیق در به‌ترفهمی این دانش نقش زیادی دارد.

روشن‌سازی و بهترشناسی شعر حوزه افغانستان: نتایج این تحقیق در شناسایی خوب‌تر شعر حوزه افغانستان کمک زیادی می‌کند و باعث دل‌گرمی و تشویق محققان برای تحقیق در شعر و ادب افغانستان خواهد شد.

پیش‌نهاد: شعر معاصر فارسی در حوزه افغانستان خیلی غنی است و زیبایی‌های حیرت‌انگیز دارد؛ اما متأسفانه سال‌ها جنگ و دربه‌دري، فرصت‌های بسیاری را از ما گرفته و خواسته و ناخواسته به شعر و شاعر معاصر خود کم‌توجهی کرده‌ایم. دوست داریم که قدمی و قلمی بیشتر در این عرصه بزینیم و در کنار دیگر جنبه‌های شعری معاصر، صنعت تضمین را در اشعار شاعران خود بررسی کرده و باعث رشد و شکوفایی شعر و ادب خود شویم.

سپاس‌گزاری

از معاونیت محترم تحقیقات و نوآوری پوهنتون کابل صمیمانه سپاس‌گزاری می‌کنیم که زمینه چاپ و نشر این مقاله را فراهم ساختند.

سهم نویسندگان در تحقیق (مقاله)

پوهنیار خالد نظامی: طرح مطالعه، جمع‌آوری اطلاعات، نگارش روش تحقیق، تحلیل اطلاعات، تفسیر نتایج، نگارش مقدمه و مناقشه و تأیید نهایی مقاله.
پوهنمل شفیق‌الله خراسانی: مرور منابع و ویرایش علمی.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌نمایند که هیچ‌گونه تضاد منافع بین نویسندگان وجود ندارد.

منابع

- ابومحبوب، ا. (۱۳۸۲). *گهواره سبزا فرا: زندگی و شعر سیمین بهبهانی*، چاپ اول، تهران، نشر ثالث.
- اقبال لاهوری، م. (۱۳۶۱). *دیوان کلیات اشعار فارسی*، چاپ اول، تهران، انتشارات پگاه.
- بیدل، ع. ق. (۱۳۸۷). *کلیات میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی*، براساس نسخه‌ی خال محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی، به کوشش فرید مرادی، ج ۱، تهران، انتشارات زوآر.
- حافظ شیرازی، ش. م. (۱۳۸۹). *شاخ نبات حافظ*، شرح محمدرضا پرزگر خالقی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات زوآر.
- حیدری، ع. و جلیلیان، ح. (۱۳۹۵). *بررسی و مقایسه‌ی مصرع‌های تضمینی حافظ از دیگر شاعران. مجله‌ی نقد ادبی و بلاغت*، (۲)۵، ۶۰-۴۱ [لینک](#)
- خلیلی، خ. ا. (۱۳۶۸). *سروده‌ی خون: گزیده‌ی اشعار استاد خلیلی*، به مقدمه و گزینش عبدالحی خراسانی، چاپ اول، تهران، انتشارات قلم.
- خمر، غ. ح. حبیب، ج. ا. و دیگران. (۱۳۹۷). *تضمین و گونه‌های آن در غزلیات فیض کاشانی. دوفصلنامه علمی بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، (۲)۳، ۳۶-۲۷ [لینک](#)
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه‌ی دهخدا*، چاپ دوم از دوره‌ی جدید، جلد پنجم، تهران، مؤسسه‌ی انتشارات و چاپ پوهنتون تهران.
- رادویانی، محمد. (۱۳۶۲). *ترجمان البلاغه*، به تصحیح و اهتمام احمد آتش، چاپ دوم، تهران، انتشارات اساطیر.
- سعدی، م. ا. (۱۳۴۲). *گلستان سعدی*، به اهتمام دکتر محمد جواد مشکور. تهران، چاپ سپهر.
- سمرقندی، ر. (۱۳۷۶). *دیوان رودکی سمرقندی*، براساس نسخه‌ی سعید نفیسی ی. برانگینسکی، تهران، مؤسسه‌ی انتشارات نگاه.
- سنایی، م. (۱۳۸۰). *دیوان حکیم ابوالمجدود بن آدم سنایی غزنوی*، به سعی و اهتمام مدرس غزنوی، چاپ پنجم، تهران، کتاب‌خانه‌ی ملی ایران.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). *نگاهی تازه به بدیع*، چاپ سوم، تهران، نشر میترا.
- صادقیان، م. ع. (۱۳۷۹). *زیور سخن در بدیع فارسی*، چاپ اول، پوهنتون یزد.
- عراقی، ف. ا. (۱۳۷۵). *دیوان عراقی*، با تصحیح و مقدمه‌ی سعید نفیسی، چاپ هشتم، انتشارات سنائی.
- فانی، ر. (۱۳۹۵). *مجموعه‌ی اشعار*، به کوشش دکتر حفیظ‌الله شریعتی سحر، چاپ دوم، کابل، انتشارات امیری.
- فردوسی، ا. ق. (۱۳۵۲). *ابوالقاسم فردوسی داستان رستم و سهراب از شاهنامه*، مقدمه تصحیح و توضیح: مجتبی مینوی، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، انتشارات بنیاد شاهنامه‌ی فردوسی.
- قاسمیان، ح. پ. (۱۴۰۴). *بررسی شیوه‌های تعالی بخشی شعر در تضمین‌های حافظ از دیگران براساس دیدگاه تی. اس. الیوت نسبت به تقلید*. *مجله‌ی متون ادبی دوره‌ی عراقی*، (۱)۶، ۵۵-۷۶ [لینک](#)
- قزوینی، م. (۱۳۲۴). *بعضی تضمین‌های حافظ*. *مجله‌ی یادگار*، (۸)، ۶۰-۷۱ [لینک](#)

- کاردگر، ی. و گلایبان، ا. (۱۳۹۸). شگردها و فنون زبانی و بلاغی تضمین شعر فارسی در کتاب کلیله و دمنه. مجله فنون ادبی، ۱۱(۲)، ۱۲۹-۱۴۲. [لینک](#)
- کاشفی، ح. (۱۳۶۹). بدایع الافکار فی صنایع الاشعار، ویراسته میر جلال‌الدین کزازی، چاپ اول، تهران، نشر مرکز.
- لازار، ژ. (۱۳۶۲). اشعار پراکنده قدیم‌ترین شعرای فارسی‌زبان؛ از حنظله بادغیسی تا دقیقی به غیر از رودکی، تهران، انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران.
- مولانا، ج. م. (۱۳۸۲). مثنوی معنوی، براساس نسخه قونیه، تصحیح نیکلسون، چاپ اول، ایران، انتشارات خدمات فرهنگی کرمان.
- نادرپور، ن. پ. (۱۳۴۲). برگزیده اشعار، چاپ اول، تهران، سازمان کتاب‌های حبیبی.
- وطواط، ر. ا. (۱۳۶۲). حدائق السحر فی دقائق الشعر، تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران، چاپ‌خانه احمدی.
- همایی، ج. ا. (۱۳۸۹). فنون بلاغت و صناعات ادبی، تهران، اهورا.